

РЕЦЕНЗИЯ

на труда на Кристина Галентинова Кирова

„Образованието на българските мюсюлманки: богобоязливост и/или еманципираност“

за присъждане на образователната и научна степен „доктор“ в професионално направление 3.1. „Социология, антропология и науки за културата“, докторантска програма „Културология“ (Теория и история на религиите)

Рецензент: проф. дфн Павел Веселинов Павлович

Назначен със заповед РД 38–276 от 11.06.2019 г.

Представеният от Кристина Кирова труд за придобиване на образователната и научна степен „доктор“ на тема „Образованието на българските мюсюлманки: богобоязливост и/или еманципираност“ се състои от Увод, четири глави, Заключение, Библиография и Приложение с въпроси към 12 български мюсюлманки от община Джебел. Общият обем на представения ми за рецензиране труд е 192 стандартни машинописни страници.

В Увода (с. 3–17) авторката на дисертационния труд очертава значимостта на темата и определя изследователските си цели. Те са свързани със съвременните проблеми пред България и Европейския съюз, които изискват да бъдат разбрани основите на мюсюлманската идентичност, така че последователите на исляма да бъдат пълноценно въввлечени в живота на приемащите ги общества. Един от пътищата за постигане на тази цел е задълбоченото изучаване на мястото на жената в исляма. Г-жа Кирова се заема да хвърли светлина върху този разностранен въпрос, като проучи динамиката в обществените представи и поведенческите модели на мюсюлманките в България, които се формират на кръстопътя между светското образование и традиционните норми, зададени от мюсюлманското право (*шарī‘a*). Авторката постулира ос на напрежение между представите за еманципираност и равноправие, насърчавани от светската образователна система, и модела на богобоязливостта и покорството, внушаван от традиционното ислямско възпитание. Тази ос задава основното русло на нейното изследване.

Методът на г-жа Кирова е исторически, антропологичен и социологически. Важна част от работата е теренното проучване, което авторката е провела в град Джебел през юни 2016 г.

Уводът съдържа преглед на литературата по въпроса (с. 8–10) и определя хронологичните рамки на изследването като „периода след демократичните промени през 1989 г.“ (с. 10).

Уводът завършва с кратък преглед на шариатски норми, определящи положението на жената в исляма.

В първата част на Първа глава (с. 18–53) г-жа Кирова се спира на правното положение на жената в исляма.

В началото на главата тя дава определение на мюсюлманското право (*шарī'a*) и човешките усилия по неговото разбиране и прилагане (*фиқх*). След това преминава към въпроса за ролята на жената според принципите на шариата. Авторката цитира коранични знамения и нормативни предания (*хадїси*), които навеждат на мисълта, че в първоначалната си форма мюсюлманският закон е третирал жената и мъжа наравно.

Макар че арабската семейно-родствена система се гради на патриархалната представа за превъзходството на мъжа над жената, дисертантката отбелязва, че членовете на семейството и партньорите в брака се допълват и по този начин оформят хармонично цяло.

Г-жа Кирова привежда примери за участието на жените наравно с мъжете в образованието (или както тя се изразява „академичната служба на жените“ (с. 32)), джихада и мюсюлманския ритуал.

По-нататък (с. 36–44) г-жа Кирова цитира коранични знамения, които подчертават неравенството между мъжа и жената. Жената няма равни права с мъжа като свидетел в търговски сделки, нито получава равен на неговия дял от наследството. Отбелязва и изричното право, което Коранът дава на мъжа да се възползва сексуално от съпругата си. Важна част от неравнопоставянето е полигамията. Шариатските норми за развод също поставят жената в зависимост от мъжа.

Г-жа Кирова разглежда подробно и въпроса за забулването на жената в исляма (45–47).

В края на тази част г-жа Кирова отново се спира на теологичната представа за равноправието на жената и мъжа в исляма.

Във втората част на Първа глава (с. 53–60) г-жа Кирова се спира на прилагането на нормите на шариата спрямо жените мюсюлманки в България.

Авторката описва ролята на мюсюлманката в следосвобожденското българско общество. Разгледани са опитите на БКП да впише мюсюлманката в комунистическата представа за семейството, която изисква тя да се включи в трудово-производствения процес, оставайки при това съпруга и майка (с. 56–7). След промените от 1989 г. се наблюдава процес на преразглеждане на ролята на мюсюлманката, който извежда на преден план религиозната идентичност като определящ фактор за положението на мюсюлманката в обществото (с. 57–8). Въпреки това авторката отбелязва за мюсюлманките в България, че по нейни лични

наблюдения „нивото на емпатираност, до което са достигнали им позволява да заемат голямо разнообразие от обществени позиции, да ходят на работа и да подкрепят финансово семейните бюджети“ (с. 60).

Във Втора глава (с. 61–96) г-жа Кирова разглежда възникването на феминизма в исляма и влиянието му върху образованието на мюсюлманските жени.

В началото на главата авторката се спира на положението на жената в исляма (с. 61–69), като отделя по-специално внимание на въпроса за въвеждането на булото и неговата социална функция. След това въведение тя се прехвърля към епохата на модерността, като свързва появата на феминизма в исляма с проникването на западните социални и политически идеи по времето на мюсюлманското възрождане през XIX в. Първият изразител на новите идеи е египетският юрист Касим Амин (1863–1908), който призовава за подобряване на положението на жените.

След края на Първата световна война в редица арабски и мюсюлмански страни са учредени женски училища, появяват се и смесени университети. Жените получават право да работят и се осъществяват в различни сфери на живота на мюсюлманските общества.

Във втора глава дисертантката задълбочено обсъжда редица публикации за ислямския феминизъм, които дават основание той да бъде разделен на две основни течения. Първото е секуларно и силно повлияно от Запада. Свързано е с призови за равенство на половете в публичната сфера. Понякога се натъква на съпротива от автори, които наблягат на преплитането му с колониалните интереси на западните страни. Другият вид феминизъм е специфично ислямски. Неговите последователи наблягат на равнопоставеността в ранноислямската общност, която би трябвало да бъде възродена в наши дни. Известен изразител на тези идеи е мароканска социоложка и писателка Фатима Мерниси. „Феминистката апологетика“ на Мерниси (с. 77) се гради на опит за преосмисляне на преданията за отношенията между арабския пророк и неговите съпруги. Интерес представляват и призивите за феминистичен прочит на Корана (сс. 80–81).

След като разглежда въпроса за ислямския феминизъм като цяло (сс. 61–82), дисертантката се прехвърля към темата за образователните практики за мюсюлманските жени в наши дни (сс. 82–94). Спира се подробно на кемалистките реформи в Турция, важна част от които е предоставянето на еднакви образователни възможности на двата пола (сс. 83–4). Същевременно светският характер на тези реформи се натъква на съпротива от страна на някои мюсюлмани в съвременна Турция, които смятат, че тези реформи са разрушили общественото равновесие, постигнато чрез разделението на труда между половете (с. 84). Ислямистката съпротива срещу секуларните реформи подлага на съмнение и необходимостта от светско образование на жените, чиято главна роля се представя като домакинството и отглеждането на децата.

Друг важен пример, разгледан от г-жа Кирова, е образованието на мюсюлманките на Запад. Позовавайки се на изследванията на Нимат Баразанги, дисертантката очертава противопоставянето на западната секуларна и източната религиозна представа за жената. Интересното е, че Баразанги не разглежда отделянето на религиозното и светското образование като непременно положително за мюсюлманската жена. Иначе казано, тя трябва да бъде „освобождана“ не от ислямската култура, а от наложеното ѝ виждане за исляма и Запада (с. 87). Важна за разбирането на ролята на образованието в исляма и в западния свят е дихотомията между Корана като знание, дадено чрез откровение свише, и знанието в представата на западните феминистки, което има ситуативен и конкретно-исторически характер. Първата познавателна парадигма работи с представата за универсалната истина, докато за втората истината е относителна (с. 88). Образованието на модерната мюсюлманка трябва да бъде съобразено и с двете парадигми.

Авторката се спира и на класификацията на американските изследователи Сюзън Дъглас и Мунир Шейх, която идентифицира четири вида ислямска образователна дейност: образованието на мюсюлманите в тяхната среда и вяра; образование за мюсюлмани, което включва религиозни и светски дисциплини; образование за исляма за тези, които не са мюсюлмани и образование в ислямския дух и традиция (с. 90–93). Според г-жа Кирова тази класификация има допирни точки с българския образователен модел след 1878 г.

В заключение на Втора глава авторката извежда основните характеристики на ислямското феминистко движение. То се гради на религиозните текстове на мюсюлманското писание, представлявани от Корана и традицията на пророка Мухаммад. По този начин ислямският феминистки проект представлява „ценна алтернатива на женските движения (sic) подкрепящи западните културни традиции“ (с. 95). Такъв проект, ориентиран към преосмисляне, а не отхвърляне, на традиционните ценности може да донесе най-голяма полза на съвременната мюсюлманка.

Трета глава (с. 97–132) разглежда светското образование на мюсюлманките в България.

Първата част от главата (с. 97–121) е посветена на периода от 1878 г. до началото на 90-те години на XX в. Авторката разглежда литературата по темата, след което преминава към въпроса образователната система през периода 1878–1944 г.

Г-жа Кирова се спира подробно на законодателната база, регулираща положението на мюсюлманите в България, включително създаването, организацията и издръжката на мюсюлмански училища. Разглежда учебните програми в мюсюлманските училища и съотношението между светски и религиозни дисциплини в тях (с. 101). Позовавайки се на Ибра̀хѝм Ялъмов, авторката посочва, че в периода след Освобождението повечето ислямски училища са смесени, като 42 на сто от учениците са момичета (с. 102).

От особен интерес е анализът на отношението на българските власти към ислямското образование след кемалистките реформи в Турция. Доколкото у управляващите съществува опасение, че образователната система може да бъде заразена от пантюристски национализъм, те поддържат като алтернатива традиционното религиозно образование на мюсюлманите в България, като по този начин се съюзяват с консервативно настроените кръгове сред турското население в страната (с. 106–7).

Политическите промени след 09.09.1944 г. повлияват издълбоко на образователната система в България. Според новата конституция от 1947 г. образованието става държавно. То се гради на светски принцип, дава равни права на мъжете и жените и осигурява на националните малцинства възможност да учат на родния си език. Заявените конституционни права са съпътствани от налагането на стриктен държавен контрол над вероизповеданията и техните образователни институции. От началото на 60-те години управляващите провеждат „политика на приобщаване“, която има за цел да ограничи културната и етническата специфика на малцинствата в България и в крайна сметка води до произвола по време на „възродителния процес“.

След демократичните промени от началото на деветдесетте години на двадесети век държавата признава правата на малцинствата да водят обучение на майчиния си език. На сс. 117–121 г-жа Кирова се спира подробно на нормативната база, свързана с правата на малцинствата в България.

Втора част на трета глава (сс. 122–132) разглежда ислямската образователна система в днешна България. Тя обхваща Висшия ислямски институт и религиозните училища към Главно мюфтийство. Дисциплината „религия-ислям“ се изучава като задължително-избираема или свободно-избираема в редица общински училища. Като трета форма на религиозно обучение за българите мюсюлмани авторката обособява провеждащите се целогодишно или само през летния сезон курсове за изучаване на Свещения Коран.

Авторката разглежда подробно съвременната държавна политика за религиозно образование в българските училища (сс. 129–31). Спира се и на езиковите проблеми пред светското образование на мюсюлманското население в България (сс. 131–2).

Четвърта глава (сс. 133–153) е посветена на образованието на мюсюлманките в град Джебел. За целта г-жа Кирова е провела „дълбочинни интервюта“ с дванадесет мюсюлманки на възраст от 24 до 45 г. от района на Джебел.

Г-жа Кирова предоставя статистически данни за броя на учениците в общообразователните и специалните училища в община Джебел и дава историческа справка за най-големите образователни институции в нея.

След това описва работата си със своите респондентки и коментира отговорите им на нейните въпроси. Те се отнасят до ролята на религията в живота на мюсюлманското семейство, съотношението между традиционните ценности и секуларизма, езика на ежедневно общуване, професионалната реализация след завършване на средно или висше образование, облеклото и бита.

Авторката достига до извода, че в периода след началото на демократичните промени статутът на мюсюлманките в Джебел се е променил значително. Образователното им равнище и професионалната им ангажираност са довели до еманципиране и намаляване на мъжката доминация в мюсюлманските семейства. Същевременно религиозните норми продължават да оказват влияние в бита на мюсюлманките и те все още се съобразяват с наследените от миналото патриархални порядки (с. 150).

Работата завършва с обширно приложение (с. 166–192), в което са включени отговорите на дванадесетте респондентки от Джебел.

В дисертационния си труд г-жа Кирова поставя важен въпрос, който досега е оставал в периферията на българските исторически, социологически и антропологически изследвания. Проучването на ролята на образованието във възпитанието на българските мюсюлманки е от несъмнена важност за осмислянето на социалната динамика в съвременното българско общество и може да спомогне за по-доброто интегриране на новопристигналите мюсюлмани в нашата страна и Европейския съюз.

Дисертантката се е справила с две основни предизвикателства. На първо място тя е успяла да хвърли обективен, макар и често примесен с апологетични нагласи, поглед върху положението на жената в исляма. Същевременно темата е поставена сполучливо в контекста на съвременните феминистични движения. От особен интерес са очертаните перспективи и ограничения пред приложимостта в исляма на изработените на Запад антропологични модели, които разглеждат индивида и неговия идеен свят като продукт на ограничени по време и място социални взаимодействия („активности“). Подобни модели се натъкват както на културно-типологични предизвикателства като вековния традиционализъм на мюсюлманските общества, така и на историческо отхвърляне от гледна точка на колониалното минало и натрупаното през последните две столетия политическо и стопанско напрежение в отношенията между Изтока и Запада.

Дисертантката е направила подробен анализ на работата на мюсюлманските образователни заведения в България след Освобождението. Ценни са наблюденията ѝ за взаимодействието между тези заведения и политическите институции в страната, най-вече Министерството на образованието.

Анкетното проучване на мненията на дванадесет мюсюлманки от Джебел е от безспорна ценност. Включените в него насочени въпроси хвърлят светлина върху нагласите на жените в района към образованието, работата и семейството на

кръстопътя между светските принципи и религиозната традиция в българската мюсюлманска общност.

Новаторството на разглежданата тема и необходимостта от комплексна историческа и социологическа контекстуализация понякога отклонява вниманието на дисертантката към странични въпроси и предизвиква **тематичен дисбаланс**. Заглавието на труда изисква от г-жа Кирова да се съсредоточи върху „Образованието на българските мюсюлманки: богобоязливост и/или еманципираност“ (формулировката е стилово неиздържана и има по-скоро предварителен работен характер). Г-жа Кирова подхожда към въпроса отдалеч. Тя прави пространно въведения за ролята на жената в исляма (с. 18–60) и надълго разглежда темата за ислямския феминизъм (с. 61–96). Тези въпроси са от безспорна важност за историческото рамкиране на зададената в заглавието на труда тема, но дисертантката не винаги успява да направи необходимото в случая обвързване между шариатските представи за жената, феминизма, образованието и българската мюсюлманка. Така читателят остава с впечатлението, че на 78 от общо 153 страници текст от изложението г-жа Кирова разисква странични за темата на труда си въпроси. В Трета глава (с. 97–132) г-жа Кирова се съсредоточава на въпроса за държавната образователна политика спрямо мюсюлманите в следосвобожденския период, като по този начин прави още едно необходимо въведение към темата. Четвърта и най-кратка глава (с. 133–153) е пряко свързана с формулираната в заглавието тема, но следва да отбележим, че тя я свежда до района на Джебел, докато заглавието предполага изследване на образованието на „българските мюсюлманки“ като цяло. Част от описаните проблеми можеха да бъдат избегнати чрез разширяване на заглавието или добавяне на подзаглавие, ограничаващо обхвата на изследването до община Джебел.

Дисертантката не винаги овладява обемистия материал на работата в зададените от нея твърде широки тематични рамки. Невъзможността да проучи еднакво задълбочено всички засегнати въпроси (шариатска представа за жената, феминизъм в неговите западни и ислямски форми и т.н.) води до **структурна неравномерност, ненужни повторения и смислови несъответствия**. Така изложението на с. 18–36 се намира под силното апологетично влияние на мюсюлманските извори, а може би и на модерната мюсюлманска феминистична литература, която се опитва да превърне ранния ислям в модел за еманципация на мюсюлманката. Ползваните от авторката извори рисуват идилична картина на мюсюлманското семейство и равноправието между половете в образцовата епоха на Пророка. На с. 32 г-жа Кирова отбелязва, че жените в ранния ислям участват в джихада, което ги поставя наравно с мъжете, но пропуска да отбележи, че такива участнички в джихада не получават дял от плячката наравно с мъжете (вж. П. Павлович, *История и култура на древна Арабия*, София, 2008, с. 148). Пророкът им отрежда само накити. Противопоставянето джахилия/ислям като признак за радикално подобряване на положението на жената (с. 33–34) има отенък на модерна фундаменталистка апологетика и надали отразява същинското състояние на

обществото в Арабия от края на VI, началото на VII в. Споменатото от авторката изгаряне на момичетата живи веднага след тяхното раждане с позоваване на нигерийски автор с неясен академичен статут (с. 33) е полемична измислица, която не се основава на каквито и да било заслужаващи доверие източници.

Следващият дял от Първа глава (с. 36–47) илюстрира неравноправното отношение на жената спрямо мъжа в исляма и може да бъде разглеждана като контрапункт на предходния дял. Такъв контраст е методологически оправдан, но, за съжаление, не е осмислено коментиран от дисертантката. Г-жа Кирова се оставя да бъде водена от текста на източниците, без да го претегля чрез критична научна методология.

За мен остава неясно защо, след като започва главата с апологетичната гледна точка, а после в известна степен я развенчава, г-жа Кирова завършва отново с апологетика (с. 50–53). Каква е връзката на разгледаното тук право за шофиране на жените в Саудитска Арабия с целите на Първа глава, които явно са насочени към разкриване на положението на жената в класическия шариат? Как тази тема се съчетава с общия контекст на труда?

В края на Първа глава прави впечатление липсата на обобщаващо заключение.

Началото на Втора глава (с. 61–69), в което дисертантката отново обсъжда положението на жената в исляма, би трябвало да е част от Първа глава. Разсъжденията за мястото на жената в ислямската религия на сс. 135–6 повтарят вече казаното в Първа глава и биха могли да бъдат избегнати. По същия начин Четвърта глава започва с увод, който би трябвало да е част от общия увод към труда.

Прегледът на литературата е разпръснат в началните части на главите. Мястото на такива прегледи е в Увода.

Названието на Първа глава „Най-общите принципи и философията за жената според Корана и шариата“ е стилистично и смислово неиздържано. Употребата на думата „философия“ е в най-добрия случай научнопопулярна. В исляма с термина „фалсафа“ се означава перипатетичната традиция, поради което не може да става дума за „философия за жената в Корана“. Изразът „Корана и шариата“ е епистемологично неоснователен. Както правилно отбелязва самата дисертантка (с. 20), шариатът е мюсюлманското право, което се извежда от Корана и преданията за мюсюлманския пророк (сунната), т.е. Коранът и сунната представляват извори на шариата. Превъзходната степен „най-общите принципи“ задава равнище на популяризация, което е неуместно за глава от дисертационен труд. Първа глава можеше да се казва „Шариатски норми за жената“ или „Жената според мюсюлманското право“.

На сс. 22–23 авторката причислява консенсуса (*иджмā*) и аналогията (*қийās*) към източниците на мюсюлманското право. Всъщност те не са източници, а само

методи за извличане на правни норми, които се основават върху Корана и *хадисите*, а понякога и върху нормите на обичайното право.

На с. 70, говорейки за писателя Намик Кемал (1840–1888), авторката пише, че той живее в Турция. По това време такава държава не съществува.

Неразгледана научна литература по темата. Авторката не е запозната с някои публикации на български език, които имат пряка връзка с темата на дисертационния труд. По въпроса за въвеждането на булото в исляма и свързаните с него предания би трябвало да бъде цитирана студията на П. Павлович „По въпроса за въвеждането на булото в исляма“ (*Orientalia*, 1, 2007, с. 117–144). На сс. 69–71 авторката разглежда реформацията в исляма, но не се позовава на монографията на Йордан Пеев „Съвременният ислям“. Ако пренебрегването на тези публикации е резултат от осмислено решение на авторката, тя би трябвало да посочи от какви мотиви се е водила. В началото на Трета глава (или още по-добре в Увода) дисертантката би трябвало да включи и монографията на Бора Бозова *Ислямът и съвременният антикомунизъм* (София, 1986). Макар и изтъкана от идеологически клишета, книгата на Бозова съдържа глава „Жената при социализма и митът за „ислямската еманципация““ (сс. 146–51), която рисува идилична картина на равноправието между жената и мъжа в епохата на развитото социалистическо общество.

Методологични проблеми. Изводите на дисертантката в Четвърта глава, която е тематичен гръбнак на труда, се основават на отговорите на едва 12 респондентки. Както отбелязва дисертантката, всичките работят в държавната администрация. За нея е било невъзможно да се срещне с жени, които работят извън тази сфера, и имат като цяло по-ниско образователно равнище (с. 149). Причините за неотзивчивостта на респондентите изглеждат разбираеми, но това не намалява методологичната проблемност на този факт. За мен остава под въпрос представителният характер на проучването, а оттам и приложимостта на направените изводи. Като неспециалист не можах да разбера значението на понятието „дълбинно интервю“ (сс. 6, 136). Доколкото то е методологически важно, г-жа Кирова би трябвало да го изясни в увода към работата си.

Публикации по темата на дисертацията. Дисертантката е представила четири публикации по темата на труда. Три от тях представляват научни статии, а четвъртата е увод към бр. 17 от електронно списание „Пирон“. По своята форма и обем четвъртата публикация не може да се разглежда като научен труд.

Справката за приносите на дисертантката в края на Автореферата е частично приемлива. Тт. 2, 3, 5, 9 и 10 не могат да бъдат разглеждани като приноси. Тези теми са били предмет на предишни изследвания; дисертантката не откроява с какво нейната позиция се отличава от вече публикуваните трудове.

Давайки крайна оценка на труда на г-жа Кирова трябва да направя избор между тематичното новаторство на дисертацията и нейната очевидна

незавършеност. Г-жа Кирова е проявила завидна доза академична смелост, като се е захванала с изследване, без да разполага с предишни образци, към чиято организация и тематичен обхват да се ориентира. Разбираем и методологично оправдан е опитът ѝ да вземе предвид всички аспекти от многопластовата структура на темата. Неизбежните при такъв подход „подводни течения“ са я повлекли към интересни странични въпроси, изложени в Първа и Втора глава, на които е посветила повече от необходимото за целите на труда внимание, без при това да ги обвърже убедително със заглавието на дисертацията. Теренното проучване в Четвърта глава не е представително поради обективни причини, но пък отказът от него би лишил академичната общност от ценна възможност да надзърне в нагласите на съвременни български мюсюлманки. Не трябва да се изпуска от внимание, че проблемите на работата, освен тези в Четвърта глава, са най-вече от техническо естество. Ако дисертантката бе отделила още един-два месеца за внимателен прочит и „доизпипване“ на труда, повечето от тях със сигурност щяха да бъдат избегнати.

Вземайки предвид, че подобно изследване се прави за първи път в България и може да насърчи по-нататъшна работа по темата, както и че повечето недъзи на труда могат да бъдат отстранени, без това да накърни застъпените от дисертантката становища, призовавам почитаемото жури да даде положителна оценка на представения дисертационен труд и да присъди на г-жа Кирова образователната и научна степен „доктор“ в професионално направление 3.1. „Социология, антропология и науки за културата“. Предвид отправените по-горе критични бележки не намирам за възможно да препоръчам трудът да бъде отпечатан като отделна монография в сегашния му вид.

София

27.08.2019 г.

П. Павлович